

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI, CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ „ISTORIE. CIVILIZAȚIE. CULTURĂ”

Cultul lui Liber Pater
în Dacia Romană
-Rezumat-

Conducător științific:

Prof. univ. dr. Sorin NEMETI

Candidat:

Manole Beatrice Maria

Cluj-Napoca

2025

Rezumat

Cercetarea de față urmărește o analiză complexă a fenomenului religios roman, concentrându-se asupra cultului lui Liber Pater și asupra rolului său în viața socială, religioasă și identitară a comunităților romane și provinciale, cu accent pe Dacia. Studiul explorează această divinitate polisemică – cunoscută sub numele de Dionysos, Bacchus, Zagreus, Sabazios sau Liber Pater – într-o manieră integrativă, combinând perspective istorice, arheologice și artistice, pentru a evidenția natura sa complexă, paradoxală și simbolic încărcată. Obiectivul central constă în analiza modului în care cultul acestui zeu a fost practicat și adaptat în contexte sociale și culturale diverse, precum și în examinarea mecanismelor de sinteză și integrare culturală facilitată de Roma prin procesul de *interpretatio romana*.

Studiul se bazează pe un corpus extins de surse primare, incluzând inscripții votive, reprezentări iconografice (reliefuri, grupuri statuare, vase decorate) și vestigii arhitecturale, analizate din perspectiva datării, originii, contextului descoperirii și a funcțiilor lor religioase și sociale. Analiza iconografică permite evidențierea simbolismului și rolului ritualic al reprezentărilor, în timp ce studiul arhitectural al templelor urmărește înțelegerea organizării spațiului sacru, a planimetriei și a amplasării edificiilor în mediul urban sau rural. În zonele în care coexistă temple, inscripții și reprezentări artistice, cercetarea corelează aceste surse pentru a reconstrui imaginea comunităților de adoratori și modul în care acestea interacționau cu divinitatea.

Studiul se sprijină, de asemenea, pe literatura de specialitate, care oferă perspective teoretice și interpretative pentru contextualizarea fenomenului religios. Contribuțiile lui Jean-Pierre Vernant permit o analiză structurală a mitologiei și practicilor dionisiace, în timp ce lucrările lui Robert Turcan examinează integrarea cultelor grecești și orientale în cadrul religios roman. Cercetări mai recente, precum cele din volumul *A Different God? Dionysos and Ancient Polytheism*, oferă perspective asupra transformărilor lui Dionysos de la antichitatea greacă la perioada romană, evidențiind evoluția imaginii zeului prin surse vizuale, textuale și ritualice. Alte studii, cum este *Dionysus and Politics: Constructing Authority in the Graeco-Roman World*, analizează rolul politic al cultului dionisiac, demonstrând modul în care elitele grecești și romane foloseau imaginea zeului pentru a-și legitima autoritatea.

Prin corelarea surselor primare cu literatura de specialitate, cercetarea analizează impactul cultului lui Liber Pater asupra vieții sociale, construcțiilor identitare și coeziunii comunitare în provinciile romane, evidențiind interacțiunile dintre religia locală și influența ideologică a Romei. Problematika centrală se referă la modul în care fondul religios autohton a fost reinterpretat și integrat în structurile religioase și politice romane, ilustrând dinamica complexă a sincretismului religios. Structura lucrării urmărește evoluția cultului de la

originile sale grecești în Dionysos, la adaptarea romană ca Bacchus și Liber Pater, până la receptarea și practicarea în Dacia, evidențiind procesul de transformare al cultului în funcție de specificul social, cultural și religios al comunităților provinciale.

Motivația și relevanța studiului derivă din importanța cultului lui Liber Pater pentru înțelegerea dinamicilor religioase, sociale și culturale ale lumii romane și a modului în care Roma a integrat și adaptat culturi străine în provinciile cucerite. Analiza cultului lui Dionysos–Bacchus și a zeului Liber Pater oferă o perspectivă asupra funcțiilor multiple ale religiei romane, subliniind rolul acesteia în crearea coeziunii comunitare și în consolidarea legăturilor ideologice și culturale între Roma și populațiile provinciale. Zeul, cunoscut sub diverse denumiri – Dionysos în Grecia, Fufluns în Etruria, Sabazios în Asia Mică, Bacchus în Roma sau Iacchus în misterele eleusine – exemplifică versatilitatea religiei romane și utilizarea acesteia ca instrument de integrare și coeziune socială, iar Liber Pater reprezintă un caz clasic de *interpretatio romana*.

În Dacia, cultul lui Liber Pater a avut o prezență semnificativă, mai ales în centre urbane precum Ulpia Traiana Sarmizegetusa și Apulum, reflectând fuziunea unor influențe religioase variate. Aceasta include cultul Bacchus-Liber promovat din Roma și răspândit de soldați și coloniști, influențele venite din Asia Mică aduse de trupele auxiliare și tradițiile locale preexistente, integrate prin polivalența zeului în panteonul roman. Această combinație de surse a facilitat exprimarea credințelor comunităților locale, permițând adaptarea ritualurilor la condițiile sociale, culturale și economice ale provinciei.

Ritualurile dedicate lui Dionysos–Bacchus și Liber Pater îmbină dimensiunea colectivă cu cea individuală, oferind experiențe spirituale legate de regenerare, inițiere și comuniune comunitară. Bacchanaliile, adesea controversate, reprezentau momente de eliberare de constrângerile sociale și politice, oferind participanților o conexiune directă cu divinitatea. Studiul dezvăluie astfel funcțiile sociale ale religiei: consolidarea coeziunii comunitare, celebrarea fertilității și regenerării, precum și posibilitatea de depășire a limitelor impuse de autoritatea centrală.

Din perspectivă istorică și mitologică, Dionysos era zeul vinului, extazului și transformării, având legături profunde cu miturile morții și renașterii, cum este cazul lui Zagreus. În tradiția romană, Bacchus a fost reinterpretat pentru a se încadra valorilor societății romane, păstrând însă reminiscențe ale cultului grec. Această evoluție ilustrează modul în care Roma adapta divinități străine la structurile sale religioase și la nevoile comunităților provinciale. Interpretările lui Jean-Pierre Vernant subliniază originalitatea lui Dionysos, evidențiind faptul că zeul nu se conformează religiei civice tradiționale, ci o depășește și o contrazice, estompând granițele între real și fantastic, masculin și feminin, viață și moarte.

Cercetarea se concentrează asupra inscripțiilor și reprezentărilor lui Liber Pater din Dacia, utilizând o metodologie integrată care combină analiza comparativă, epigrafică,

iconografică și contextuală. Analiza comparativă corelează sursele pentru a evidenția asemănările și particularitățile între Dionysos-Bacchus și Liber Pater. Epigrafia examinează inscripții votive, altare și baze de statui, oferind informații despre dedicant, statut social, profesie și formulele de adresare. Analiza iconografică se concentrează pe sculpturi, reliefuri și alte reprezentări vizuale, evidențiind modul în care divinitățile au fost adaptate la contextul cultural provincial. Analiza contextuală integrează toate datele în cadrul istoric și cultural, explorând interacțiunile dintre tradițiile locale dacice și influențele greco-romane.

Sursele literare grecești și romane oferă perspective fundamentale asupra cultului: Homer și Hesiod oferă primele referințe mitologice, Euripide, prin tragedia *Bacantele*, ilustrează impactul zeului asupra ritualurilor și proceselor de inițiere, iar Pindar, prin dithyrambos, subliniază dimensiunea festivă și comunitară. Imnurile orfice reflectă natura polivalentă a zeului și rolul său esențial în regenerarea spirituală. În tradiția romană, Bacchus este reinterpretat conform valorilor sociale și politice romane, iar surse precum Ovidiu și Titus Livius oferă informații despre răspândirea cultului și controversile Bacchanaliilor.

Studiile de specialitate, inclusiv lucrările lui Carl Kerényi, F.W. Otto, Adrien Bruhl, Bodor András și Cécile și Mihai Popescu, completează analiza surselor antice, evidențiind dimensiunile mistice, extatice, regeneratoare și adaptarea cultului în context provincial, precum și integrarea sa urbană și populară.

În Dacia romană, cultul lui Liber Pater a depășit dimensiunea agrară și convivială, manifestându-se ca un sistem religios complex. Zeul nu era venerat doar ca divinitate a vegetației, vinului și exuberanței dionisiace, ci și ca figură centrală a unui cult cu valențe inițiatice și comunitare. Cortegiul său mitologic – Sileni, Satiri, Pan și Menade – prezent în reliefuri, statuete și vase decorate, sugerează un cult bogat simbolic, oferind experiențe de regenerare, comuniune spirituală și inițiere, adaptate specificului religios provincial. Cultul funcționa și ca liant comunitar și identitar, iar participarea la sărbători colective, procesiuni și ritualuri permitea integrarea individului într-o comunitate spirituală, depășind diferențele de origine, statut social sau apartenență profesională. În centre urbane precum Apulum, Sarmizegetusa și Potaissa, zeul a facilitat legătura dintre cultura oficială romană și aspirațiile religioase locale.

Importanța cultului este atestată de 62 de inscripții votive, provenind din centre mari și din situri izolate, indicând o răspândire geografică extinsă și variabilă, inclusiv în medii rurale și comunități militare. Soldații au fost printre cei mai activi dedicanți, ceea ce evidențiază dimensiunea identitară și socială a cultului. Din aproximativ 190 de artefacte relevante, 97 sunt reliefuri și statui în piatră sau marmură, oferind cele mai clare informații vizuale și contextuale, în timp ce ceramică decorată, bronzuri, gemele sau obiecte nefigurate au fost utilizate pentru analogii și sprijin argumentativ.

Doar templul de la Sarmizegetusa și sanctuarul de la Apulum pot fi considerate certe

arheologic, însă în alte zone prezența cultului se deduce indirect prin gropi rituale, resturi de ofrande, ceramică fragmentară sau obiecte votive, indicând practici desfășurate în spații deschise sau semi-publice, în apropierea castrelor sau zonelor economice. Diversitatea vestigiilor – inscripții, artefacte artistice, măști și vase cu motive religioase – reflectă integrarea solidă a zeului în viața spirituală și socială a provinciei, demonstrând că Liber Pater a servit nu doar ca protector al viticulturii sau divinitate a vinului, ci și ca element de coeziune socială, identitate culturală și comuniune religioasă.

În concluzie, cultul lui Liber Pater reprezintă un exemplu de sincretism religios și adaptabilitate culturală în Dacia, integrând valorile romane cu tradițiile locale și practicile dionisiace. Cercetările viitoare ar trebui să se concentreze pe inventarierea mai riguroasă a pieselor existente, clarificarea dublurilor, explorarea relațiilor cu alte forme de religiozitate locală, identificarea de noi descoperiri arheologice și compararea cultului cu practici similare din alte provincii romane, precum Moesia sau Panonia, pentru a înțelege influențele reciproce și interacțiunile religioase în Imperiul Roman. Astfel, Liber Pater rămâne un reper central pentru înțelegerea dinamicii religioase, sociale și culturale în Dacia romană, demonstrând cum un cult poate fi simultan popular, comunitar și integrator în context provincial.

Bibliografie

Surse

Ar. – Aristophanes, *Ranae*

Aristofan. (1956). *Broaștele* (E. Camilar & H. Mihăescu, Trad.; H. Mihăescu, Prefață). Editura de stat pentru literatură și artă.

August. – Augustine, *De civitate Dei*

Dem. – Demosthenes, *De corona*

Demosthenes. (1926). *Demosthenes* (C. A. Vince & J. H. Vince, Trans.). Harvard University Press; William Heinemann.

Eu. – Euripides, *Bacchae*

Euripide. (1925). *Bacantele. Alceste. Ciclopul* (Ștefan Bezdechi, Trans.). *Cultura Națională*.

Hdt. – Herodotus, *Hist.*

Herodotus. (1920). *Histories* (A. D. Godley, Trans.). Cambridge, MA: Harvard University Press.

Hes. – Hesiod, *Theogonia*

Hesiod. (1973). *Nașterea zeilor (Teogonia). Iunci și zile. Scutul lui Heracles* (D. T. Burtea, Trans., Introductory study & notes; M. Dumitrescu, Graphic presentation). Editura Univers.

Hom. – Homer, *Iliad*

Homer. (1924). *The Iliad* (A. T. Murray, Trans.; Vols. 1–2). Harvard University Press; William Heinemann.

Hyg. – Hyginus, *Fabulae*

Hyginus. (1960). *The myths of Hyginus* (M. Grant, Trans. & Ed.). University of Kansas Press. (*University of Kansas Publications in Humanistic Studies*, No. 34).

Hymn. Orph. – *Hymni Orphici*, XXIX

Livy – Titus Livius, *Ab Urbe Condita*

Livy. (1919). *Books I and II with an English translation* (B. O. Foster, Trans.). Harvard University Press; William Heinemann.

Ov. – Ovid, *Metamorphoses*

Classical Studies. (2017). *Ovidiu, Metamorfoze* [Prelucrare după Publius Ovidius Naso – *Metamorfoze*] (Ediție electronică). Cluj-Napoca.

Pind. – Pindar, *Nemean Odes*

Pindar. (1977). *Ode III, și în Nemeene, Isthmianice, Fragmente* (trad. Ioan Alexandru). București: Editura Univers.

Articole, cărți, volume

Airinei, M.-A. (2015). Libero Patri Aug(usto) sac(rum)... porticus cum cubiculis a vi hostium exustos pecunia sua obscribatum restituit permittente ordine. Finanțare privată și cult public la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. *Philohistoriss*, 1(2), 24–28.

Alicu, D., & Rusu-Pescaru, A. (2000). *Templele romane din Dacia* (Vol. 1). Acta Musei Devensis.

Alicu, D., Pop, C., & Wollmann, V. (1979). *Figured Monuments from Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (BAR International Series 55). Oxford: British Archaeological Reports.

Andreas Bendlin, J., & Rüpke, J. (Eds.). (2009). *Römische Religion im historischen Wandel: Diskursentwicklung von Plautus bis Ovid* (pp. 31–43). Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Ardevan, R. (1998). *Viața municipală în Dacia romană*. Timișoara: Editura Mirton.

Ardevan, R. (2004). Die Illyrier von Alburnus Maior: Herkunft und Status. In H. Heftner & K. Tomaschitz (Eds.), *Ad fontes! Festschrift für Gerhard Dobesch zum fünfundsechzigsten Geburtstag am 15. September 2004* (pp. 593–600). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Ardevan, R., & Popa, C. I. (2012). Altarul roman de la Mesentea. *Terra Sebus*, 4, 211–223.

Ardevan, R. (2021). Hercliani et Cervae: Nochmals über CIL III 1303. In K. Balbuza, M. Duch, Z. Kaczmarek, K. Królczyk, & A. Tatarkiewicz (Eds.), *ANTIQVITAS AETERNA: Classical Studies Dedicated to Leszek Mrozewicz on His 70th Birthday* (pp. 21–24). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Băbieșan, L. (1992). Eine Kultmaske aus dem Heiligtum des Liber Pater von Apulum. *Ephemeris Napocensis*, 2, 135–145.

Băbuță, Cl. L. (1976). Plăci votive de la Apulum. *Apulum*, 14, 131–147.

Bărbulescu, M. (2003). *Interferențe spirituale în Dacia Romană*. Cluj-Napoca: Editura Presa Universitară Clujeană.

Bărbulescu, M. (2015). *Arta romană la Potaissa*. Cluj-Napoca: Mega Publishing House.

Bărbulescu, M., & Cătinaș, A. (1979). Cella vinaria de la Potaissa. *Acta Musei Napocensis*, 16, 101–126.

Bărbulescu, M., & Cătinaș, A. (1984). Note și discuții. *Acta Musei Napocensis*, 21, 481–503.

Barr-Sharrar, B. (2008). *The Derveni Krater: Masterpiece of Classical Greek Metalwork* (Ancient Art and Architecture in Context). Hardcover.

Beard, M., North, J., & Price, S. (1998). *Religions of Rome: Vol. 1, A history* (pp. 93–96). Cambridge University Press.

Beltrán Lloris, F. (2014). The “epigraphic habit” in the Roman world. In *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy* (pp. 131–153). Oxford University Press.

Benea, D., & Bona, P. (1994). *Tibiscum*. București.

Beu-Dachin, E., Roman, C. A., & Pupeză, P. (2015). Aurelius Annianus, procurator in Napoca. *Ephemeris Napocensis*, 25, 147–165.

Bodor, A. (1963). Der Liber-und Libera-Kult. Ein Beitrag zur Fortdauer der Bodenständigen Bevölkerung im römertijdlichen Dazien. *Dacia, N. S., VII*, 211–239.

Bodor, A. (1989). Die griechisch-römischen Kulte in der Provinz Dacia und das Nachwirken der einheimischen Traditionen. In *Antike und Mittelalter: Neue Untersuchungen zur Religionsgeschichte* (ANRW, II. 18. 2, pp. 1077–1164). De Gruyter 1116–1120.

Bogdan-Cătănicu, I. (1975). Iconografia lui Pan pe teritoriul României / L'iconographie de Pan sur le territoire de la Roumanie. *Sargetia, 11–12*, 323–330.

Boilă, A., & Boilă Doruțiu, E. (1972). Discuții recente cu privire la „Constitutio Antoniniana”. *Studii Clasice, 14*, 179–194.

Buday, L. (1916). DolgCluj, VII, 38–43.

Buonocore, M. (2014). Epigraphic research from its inception: The contribution of manuscripts. In *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy* (pp. 21–42). Oxford University Press.

Bull, M. (2005). *The Mirror of the Gods: How Renaissance Artists Rediscovered the Pagan Gods*. Oxford University Press.

Burkert, W. (2011). Dionysos – „different“ im Wandel der Zeiten. Eine Skizze. În R. Schlesier (Ed.), *A Different God? Dionysos and Ancient Polytheism* (pp. 15–23). De Gruyter.

Bruun, C. (2014). Te major corpora and epigraphic publications. In *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy* (pp. -78). Oxford University Press.

Calame, C. (2013). ‘Rien pour Dionysos?’ Le dithyrambe comme forme poétique entre Apollon et Dionysos. In A. Bernabé, M. Herrero de Jáuregui, A. I. Jiménez San Cristóbal & R. Martín Hernández (Eds.), *Redefining Dionysos* (pp. 82–99). De Gruyter.

Casadiegos, Y. P. (2012). Orpheus or the soteriological reform of the Dionysian mysteries. *American Journal of Sociological Research, 2012(1)*, 38–51.

Casadiegos, Y. P. (2012). Orpheus or the soteriological reform of the Dionysian mysteries. *American Journal of Sociological Research, 2012(1)*, 38–51.

Cătinaș, A. (1979). Cultul lui Liber Pater la Potaissa. *Studii și Comunicări Cluj, 1*, 275–287.

Cheney, L. D. G. (2023). The birth and custody of infant Bacchus. *Cultural and Religious Studies, 11(9)*, 387–406.

Chirilă, E., Gudea, N., Matei, Al., & Lucăcel, V. (1980). Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice de la Moigrad (Porolissum) în anii 1977–1979. *Acta Musei Porolissensis, IV*, 81–103.

- Ciongradi, C. (2009).** *Die römischen Steindenkmäler aus Alburnus Maior*. Cluj-Napoca.
- Ciută, M.-M., & Ciută, E. B. (2016).** An epigraphic monument dedicated to Liber Pater recently found at Ampelum. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai – Historia*, 61(2), 102–114.
- Cociş, S., Ursuţiu, A., Cosma, C., & Ardevan, R. (2003).** Area Sacra de la Hăbad. În A. Damian (Ed.), *Locuri sacre din Dacia Romană* (pp. 149–191). Cluj-Napoca.
- Crişan, I. H. (1986).** *Spiritualitatea geto-dacilor. Repere istorice*. Bucureşti: Editura Albatros.
- Cupcea, G. (2012).** Officium consularis: The evidence of Dacia. *Transylvanian Review*, 21(Suppl. 3), 267–278.
- Daicoviciu, C. (1933).** Notiţe arheologice şi epigrafice. *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, I/2 (1928–1932), 58–63.
- Daicoviciu, H., & Alicu, D. (1981).** Edificii de cult la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (I). *Acta Musei Napocensis*, 18, 59–84.
- Daicoviciu, H., & Alicu, D. (1984).** *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*. Bucureşti.
- Daicoviciu, H., & Piso, I. (1976).** Inscriptii din Sarmizegetusa. *Acta Musei Napocensis*, 13, 89–97.
- Daicoviciu, H., Alicu, D., Nemeş, E., Piso, I., Pop, C., & Rusu, A. (1975).** Principalele rezultate ale săpăturilor din 1973–1974 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi semnificaţia lor. *Sargetia*, 11/12, 227–229.
- Danielou, A. (1992).** *Gods of love and ecstasy: The traditions of Shiva and Dionysus*. Inner Traditions.
- Deac, D., & Dana, D. (2019).** LIBER PATER FRUGIFER: Un graffite votif du camp auxiliaire de Romita (Dacia Porolissensis). *Acta Musei Porolissensis*, 41, 113–120.
- Diaconescu, Al. (1998).** A bronze maenad from Sarmizegetusa. *Acta Musei Napocensis*, 35(I), 77–86.
- Diaconescu, Al. (2001).** A statue of Liber Pater from Apulum (Alba Iulia). *Acta Musei Napocensis*, 38(1), 161–176.
- Diaconescu, Al. (2005).** *Statuaria majoră în Dacia romană* (Vol. 2). Cluj-Napoca.
- Diaconescu, Al. (2011).** Temples of ethnic communities (assembly halls) in Roman Dacia. An architectural prospective. *Acta Musei Napocensis*, 45–46/I (2008–2009), 135–192.
- Diaconescu, Al. (2013).** „Clasicismul” în plastica minoră din Dacia Romană. Editura MEGA.
- Diaconescu, Al., & Piso, I. (1993).** Apulum. In D. Alicu & H. Boegli (Eds.), *La politique éditiale dans les provinces de l'empire romain* (pp. 67–82). Cluj-Napoca.
- Domaszewski, A. von. (1895).** *Religion des römischen Heeres* (pp. 54–55). Trier: Verlag der Fr. Lintz'schen Buchhandlung.
- Dodds, E. R. (Ed.). (1960).** *Euripides: Bacchae*. Oxford University Press

Doroszewski, F., & Karłowicz, D. (Eds.). (2021). *Dionysus and politics: Constructing authority in the Graeco-Roman world* (1st ed.). Routledge.

Doruțiu-Boilă, E., & Boilă, A. (1972). Discuții recente cu privire la *Constitutio Antoniniana*. *Studii Clasice*, 14, 179–194.

Dragostin, M. (2013). L'onomastique grecque dans la Dacie Romaine. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie (SCIVA)*, 64(1–2), 67–119.

Eliade, M. (2000). *Istoria credințelor și ideilor religioase* (Vol. 1–3). București: Univers Enciclopedic.

Étienne, R. (1966). *La vie quotidienne à Pompéi*. Hachette.

Ferrari, A. (2003). *Dicționar de mitologie greacă și romană*. Iași: Polirom.

Fiedler, M., & Höpken, C. (2007). Spardosen und Miniatur-Spardosen: Neufunde aus dem römischen Apulum (Rumänien). In *Keramik auf Sonderwegen. 37. Internationales Hafnerei-Symposium, Herne 19. bis 25. September 2004* (pp. 95–99). Mainz.

Floca, O. (1953). Câteva monumente epigrafice și sculpturale din epoca sclavagistă romană. *Materiale și Cercetări Arheologice*, 1, 755–772.

Fuhrer, T. (2011). Inszenierungen von Göttlichkeit. Die politische Rolle von Dionysos/Bacchus in der römischen Literatur. In R. Schlesier (Ed.), *A Different God? Dionysos and Ancient Polytheism* (pp. 373–389). De Gruyter.

Gaiu, C., & Zăgreanu, R. (2006). Noi monumente sculpturale descoperite la Ilișua. *Revista Bistriței*, 165–176. Accent.

Gaiu, C., & Zăgreanu, R. (2011). *Inscripții și piese sculpturale din castrul roman de la Ilișua*. Cluj-Napoca: Accent.

Ghergariu, L. (1980). Raport despre săpăturile arheologice efectuate la Moigrad în anii 1939–1940. *Acta Musei Porolissensis*, IV, 77–79.

Gheorghiu, A. (2024). On the etymologies of *Thridax*, *Throdax*, *Thrion*, *Thriambos*, *Dithyrambos*, *Dionysus*, *Pupluns/Fufluns* and more (Version 3). *Zenodo*.

Grimal, P. (1954). Compte-rendu [Review of the book *Liber Pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*, by A. Bruhl]. *Revue des Études Anciennes*, 56(1–2), 218–222.

Gudea, N. (1979). *Castrul roman de la Inlăceni (încercare de monografie)*. *Acta Musei Porolissensis*, III, 149–272.

Gudea, N. (1983). Raport preliminar în legătură cu cercetările arheologice executate la Moigrad (Porolissum) în anii 1980–1982. *Acta Musei Porolissensis*, 7, 119–148.

Gudea, N., & Lucăcel, V. (1975). *Inscripții și monumente sculpturale în Muzeul de Istorie și Artă Zalău*. Zalău.

Haensch, R. (2007). Inscriptions as sources of knowledge for religions and cults in the Roman world of imperial times. In J. Rüpke (Ed.), *A companion to Roman religion* (pp. 176–188). Blackwell Publishing.

Harris, W. V. (1989). *Ancient literacy*. Harvard University Press.

Haynes, I. (2005). Apulum: The shrine of Liber Pater. *Current World Archaeology*, 10, 38–45.

Heinrich, A. (2003). Dionysos. In S. Hornblower & A. Spawforth (Eds.), *The Oxford Classical Dictionary* (pp. 479–482). Oxford University Press.

Herodotus. (1862). *Histories*. George Rawlinson Translation. Book 2.

Isler-Kerényi, C. (2015). *Dionysos in Classical Athens: An Understanding through Images* (A. Beerens, Trans.). Brill.

Jaccottet, A.-F. (2002). *Choisir Dionysos: Les associations dionysiaques ou la face cachée du dionysisme, I*. Akanthvs.

Jaccottet, A.-F. (2016). Les mystères dionysiaques pour penser les mystères antiques ? In N. Belayche & F. Massa (Eds.), *Dossier : Les « mystères » : questionner une catégorie* (pp. 75–94). Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales.

Jones, L. W. (1929). *The cults of Dacia*. University of California Press.

Kampakoglou, A. V. (2016). Danaus βουγενής: Greco-Egyptian mythology and Ptolemaic kingship. *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 56(1), 119–122.

Kernbach, V. (1995). *Dicționar de mitologie generală*. București: Albatros.

Kerenyi, C. (1976). *Dionysos: Archetypal image of indestructible life*. Princeton University Press.

Lipovan, I., & Wollmann, V. (1982). Monumente epigrafice și sculpturale din regiunea minieră Alburnus Maior - Ampelum (II). *Potaissa - Studii și Comunicări, III*, 89-106.

Luca, C., & Milea, Z. (1978). Onomastica inscripțiilor de la Potaissa. *Acta Musei Napocensis*, 15, 201–207.

Macrea, M. (1928–1932). Două inscripții romane inedite. *Anuarul Institutului de Studii Clasice (AISC)*, I, 109–111.

Macrea, M. (1959). Le culte de Sabazius en Dacie. *Dacia, N.S.* 3, 179–188.

Macrea, M. (1969). *Viața în Dacia romană*. București.

Macrea, M., Protase, D., & Rusu, M. (1960). Șantierul arheologic Porolissum. *MCA VII*, 361–390.

Manea, V. (1993). Arhitectura sacră în Dacia romană. *Studii și articole de istorie, LX–LXI (serie nouă)*, 163–170.

Manuwald, G. (2019). Dionysus / Bacchus / Liber in Cicero. In F. Mac Góráin (Ed.), *Dionysus and Rome: Religion and Literature* (pp. 157-176). De Gruyter

March, J. R. (2014) [1996]. Satyrs and Silens. In *Dictionary of Classical Mythology* (pp. 435–436). Oxbow Books.

Matei, Al. V. (1979). Repertoriul de așezări și descoperiri aparținând sec. IV–IX de pe teritoriul județului Sălaj. *Acta Musei Porolissensis, III*, 475–513.

Matei, A. V. (1982). Vasul decorat cu șerpi descoperit la Porolissum (Terasa Sanctualelor). *Acta Musei Porolissensis*, 6, 17–22.

Mitrofan, I. (1990). Les recherches archéologiques de l'établissement romain de Micasasa. *Dacia – Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, 34, 129–138.

Moga, V. (2002). Antefixe descoperite în castrul de la Apulum. *Apulum*, 39, 253–258.

Moraw, S. (2011). Visual differences: Dionysos in ancient art. In R. Schlesier (Ed.), *A different god? Dionysos and ancient polytheism* (pp. 233–253). De Gruyter.

Nemeți, I. (1999). Collective feminine goddesses in Roman Dacia. *Acta Musei Napocensis*, 36(1), 135–154.

Nemeti, I., & Nemeti, S. (2010). The barbarians within: Illyrian colonists in Roman Dacia. *Studia Historica*, 2010, 109–133.

Nemeti, S. (2005). *Sincretismul religios în Dacia romană*. Cluj-Napoca.

Nemeti, S. (2012). *Dialoguri păgâne: Formule votive și limbaj figurat în Dacia romană*. Iași.

Nemeth, E. (2005). *Armata în sud-vestul Daciei romane*. Timișoara: Editura Mirton.

Nietzsche, F. (1978). *Nașterea tragediei: De la Apollo la Faust* (L. Blaga, I. Dobrogeanu-Gherea & I. Herdan, Trad.). București: Editura Meridiane.

Noeske, H.-C. (1977). Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit. *Bonner Jahrbücher*, 177, 271–416.

Novák, J. (1941). *Közlemények*, I, 109–114.

Onitiu, A. (2011). Relațiile sociale ale militarilor din Dacia romană (II). Căsătoria. *Acta Musei Porolissensis*, 33, 159–163.

Opreanu, C. H., & Taloș, F. (2020). The cult complex of Bel at Porolissum. A historical and architectural perspective. *Ephemeris Napocensis*, 30, 101–136.

Ota, R. (2009). Several accounts on the worship of Liber Pater-Dionysus in Apulum. *Caiete de Antropologie Istorică*, VIII(supliment), 161–169. In M. Rotar & V. T. Roșu (Eds.), *Proceedings of the Alcoholism: Historical and Social Issues International Conference* (1st ed., Alba Iulia, Romania, August 28–29, 2009).

Ota, R. (2012). *De la canabele Legiunii a XIII-a Gemina la Municipium Septimium Apulense*. Alba Iulia: Altip.

Otto, W. F. (1961). *Zei Greciei* (pp. 65-86). Humanitas.

Otto, W. F. (1995). *Dionysus: Myth and cult*. Indiana University Press. (Original work published 1923).

- Páez Casadiegos, Y. (2012).** Orpheus or the soteriological reform of the Dionysian mysteries. *American Journal of Sociological Research*, 2(3), 38–51.
- Pearce, J. (2024).** An empire of words? Archaeology and writing in the Roman world. In J. Tanner & A. Gardner (Eds.), *Materialising the Roman Empire* (pp. 45-77). UCL Press.
- Pellam, G. (2014).** Ceres, the plebs, and *libertas* in the Roman Republic. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 63(1), 74–95.
- Pfeffer, R. (1972).** *Nietzsche: Disciple of Dionysus*. Bucknell University Press.
- Picard 1961: Picard. C. Sabazios, dieu thrace-phrygien: expansion et aspects nouveaux de son culte** //Revue archeologique, 1961, II, 129-176.
- Pippidi, D. M. (1969).** *Studii de istorie a religiilor antice*. București: Editura Științifică.
- Piso, I. (1981).** Epigraphica (XIII). *Acta Musei Napocensis*, 18, 443–449.
- Piso, I. (1983).** Epigraphica (XIV). *Acta Musei Napocensis*, 20, 103–111.
- Piso, I. (1985–1986).** Epigraphica (XV). *Acta Musei Napocensis*, 22–23, 489–501.
- Piso, I. (1993).** *Fasti Provinciae Daciae (I). Die senatorischen Amtsträger*. Bonn: Habelt Verlag.
- Piso, I. (2002-2003).** *Acta Musei Napocensis: ActaMN*, 39-40-I, p. 205, nr. 6.
- Piso, I. (2013).** *Fasti provinciae Daciae II. Die ritterlichen Amtsträger*. Bonn.
- Piso, I. (2019).** Les beneficiarii consularis de Samum. În L. Mihailescu-Bîrliba & W. Spickermann (Eds.), *Roman army and local society in the limes provinces of the Roman Empire* (= *Pharos*, 42, pp. 109–129). Rahden: Verlag Marie Leidorf GmbH.
- Piso, I., & Benea, D. (1999).** Epigraphica Tibiscensia. *Acta Musei Napocensis*, 36(1), 91–107.
- Pop, C. (1967).** Câteva reprezentări aparținând cultului dionisiac în Dacia. *Apulum*, 6, 169–181.
- Pop, C. (1968).** Une plaque votive dédiée au culte de Dionysos. *Dacia: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, 12, 413–416.
- Pop, C. (1969).** Două fragmente sculpturale dionysiace din Dacia romană. *Acta Musei Napocensis*, 6, 531–532.
- Pop, C. (1970).** Reprezentări bacchice romane în Transilvania. *Acta Musei Napocensis*, 7, 151–161.
- Pop, C. (1972).** Reprezentări din Dacia dedicate lui Liber Pater și acoliților săi. *Apulum*, 10, 173–182.
- Pop, C. (1973).** Din nou despre reprezentările dionysiace în Dacia. *Acta Musei Napocensis*, 10, 595–603.
- Pop, C. (1973).** Un relief dionisiac descoperit la Turda. *Apulum*, 11, 733–736.

- Pop, C., & Alicu, D. (1979).** Puncte de vedere privind centrul artistic de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. *Studii și comunicări: Etnografie și istorie*, 3, 277-292.
- Pop, C. & Milea, Z., (1965).** Monumente sculpturale din Dacia romană în legătură cu cultul lui Liber Pater. *Acta Musei Napocensis*, 2, 195–208.
- Popescu, C., & Popescu, M. (1995).** Le culte de Liber Pater en Dacie romaine. *Thraco-Dacica*, 16(1–2), 228–236.
- Popilian, G., & Poenaru Bordea, Gh. (1973).** Date noi privind cultele de la Romula-Malva în lumina vaselor cu figuri în relief. *SCIVA*, 24(2), 239–257.
- Pribac, S. (2006).** *Aspecte sociale ale vieții spirituale din Dacia romană*. Timișoara.
- Protase, D. M. G., & Gaiu, C. (1983).** Cercetările arheologice din castrul roman de la Ilișua (jud. Bistrița Năsăud). *Materiale și Cercetări Arheologice*, 1983, 289–292.
- Protase, D. M. G., & Gaiu, C. (1997).** Castrul roman și așezarea civilă de la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud). *Revista Bistriței*, 10–11, 27–110.
- Raja, R., & Rieger, A.-K. (2024).** Sanctuaries – Places of communication, knowledge and memory in Roman religion. In J. Rüpke & G. Woolf (Eds.), *Religion in the Roman Empire* (pp. 61–107). Verlag W. Kohlhammer.
- Rusu, A. (1973).** Considerații privind cultul lui Silvanus în Dacia romană. *Sargetia*, 10, 396–403.
- Rüpke, J. (Ed.). (2007).** *A companion to Roman religion*. Malden–Oxford–Carlton: Blackwell Publishing.
- Rüpke, J., & Woolf, G. (Eds.). (2021).** *Religion in the Roman Empire*. Stuttgart.
- Rusu-Bolindeț, V., & Bolindeț, B. (1993).** Reprezentări de vase ceramice pe monumentele sculpturale din Dacia romană. *EphemNap*, III, 113-148.
- Rusu, I. I., & Milea, Z. (1964).** *Probl. Muz.*, 3, 31.
- Ruscu, L. (1998).** *Die griechischen Namen in der Provinz Dakien*. In *Acta Musei Napocensis*, 35(I), 147–186.
- Russu, I. I. (1966).** Contribuția lui Zamosius la epigrafia Daciei. *Acta Musei Napocensis*, 3, 437–451.
- Russu, I. I. (1967).** Tracii în Dacia romană. *Acta Musei Napocensis*, IV, 85-105.
- Russu, I. I. (1969).** *Illirii: Istoria, limba și onomastica. Romanizarea*. București.
- Sanie, S. (1981).** *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei*. Iași: Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Sântimbreanu, A., & Wollmann, V. (1974).** Aspecte tehnice ale exploatării aurului în perioada romană la Alburnus Maior (Roșia Montană). *Apulum*, 12, 240–279.
- Sauron, G. (1998).** *La grande fresque de la villa des Mystères à Pompéi: Mémoires d'une dévote de Dionysos*. Paris: Picard.

- Scorpan, C. (1966).** *Reprezentări bacchice descoperite în regiunea Constanța*. Constanța: Muzeul Regional de Arheologie Dobrogea.
- Schäfer, A. (2007).** *Tempel und Kult in Sarmizegetusa*. Scriptorium.
- Schäfer, A. (2014).** Deliberate destruction and ritual deposition as case study in the Liber Pater sanctuary of Apulum. *Ephemeris Napocensis*, 24, 39–51.
- Schäfer, A., & Diaconescu, A. (1997).** Das Liber Pater Heiligtum von Apulum. In H. Cancik & J. Rüpke (Eds.), *Reichsreligion und Provinzialreligion* (pp. 195–218). Tübingen.
- Schäfer, A., Diaconescu, A., & Haynes, I. (2006).** Praktizierte Religion im Liber-Pater-Heiligtum von Apulum. Ein Vorbericht. *Hephaistos*, 24, 183–200.
- Schlesier, R. (Ed.). (2011).** *A Different God? Dionysos and Ancient Polytheism*. De Gruyter.
- Schmidt, J. (1965).** *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine*. Paris: Librairie Larousse.
- Seaford, R. (1981).** Dionysiac drama and the Dionysiac mysteries. *The Classical Quarterly*, 31(2), 252–275.
- Smith, R. R. R. (1991).** *Hellenistic sculpture: A handbook*. Thames & Hudson.
- Socaciu, S.-T., & Lăzărescu, V.-A. (2023).** Gropi rituale sau gropi menajere? O reinterpretare a „favissei” templului lui Bel de la Porolissum prin prisma materialului arheologic. *Acta Musei Porolissensis*, 45, 101–136.
- Soroceanu, A. (1979).** Tipologia ceramicii romane din templul lui Liber Pater de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. *Acta Musei Napocensis*, 16, 551–576. Cluj-Napoca.
- Spaeth, B. S. (1996).** *The Roman goddess Ceres* (pp. 6-8). University of Texas Press.
- Szabó, C. (2018).** *Sanctuaries in Roman Dacia: Materiality and Religious Experience*. Oxford: Archaeopress.
- Szabó, C. (2024).** Women and Roman religion in Dacia: The epigraphic evidence. *Cercetări Arheologice*, 31(1), 99–122.
- Téglás, G. (1890).** *ErdM*, VII, 391.
- Téglás, I. (1904).** *Arch. ert.*, 24, 411-412.
- Timofan, A. (2018).** *Pantheon 3D* (Vol. 4: *Dionysos–Bacchus–Liber Pater*, A. Timofan & A. Diaconescu, Eds.). Cluj-Napoca: Mega.
- Tocilescu, G. G. (1902).** *MonEpSc*. București, p. 26-27.
- Tomas, A. (2015).** Dionysus or Liber Pater? The evidence of the Bacchic cult at Novae (castra et canabae legionis) and in its hinterland. In *Ad fines imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski ab amicis, collegis discipulisque dedicata* (pp. 257-276).
- Toropu, O., & Tătulea, M.-C., (1987).** *Sucidava Celei*. Editura Sport-Turism.
- Tudor, D. (1935).** *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, seria XXVIII, 1935, fas. 85, p. 120, nr. 151.

Tudor, D. (1957). *Istoria sclavajului în Dacia romană*. București.

Tudor, D. (1959). Le dépôt de miroirs de verre doublé de plomb trouvé à Sucidava. *Dacia. Nouvelle Série*, 3, 115–132.

Tudor, D. (1978). *Oltenia romană*, ed. III, [Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan"](#), [Institutul de Arheologie București](#) București.

Tudor, I. D. (1965). Templul și statuetele romane de la Cioroiul Nou. In P. Constantinescu-Iași (Ed.), *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii a 70 de ani* (pp. 109–115). București.

Turcan, R. (2001). *The Gods of Ancient Rome*. Routledge.

Țentea, O. (2003). Legion XIII Gemina and Alburnus Maior. *Apulum*, 40, 253–265.

Țeposu-David, L. (1960). Gemele și cameele din Muzeul Arheologic din Cluj. În *Omagiu lui Constantin Daicoviciu, cu prilejul împlinirii a 60 de ani* (pp. 525–534). București.

Țeposu-Marinescu, L. (1991). Tipuri de statuete de bronz romane din Dacia. *Sargetia*, 21–24 (1988–1991), 63–81.

Țeposu-Marinescu, L., & Pop, C. (2000). *Statuete din bronz din epoca romană*.

Țigăra, I. (1960). *Necropolele de la Potaissa. Probleme de muzeografie*. În *Necropolele de la Potaissa* (pp. 196–213). Cluj: Muzeul de Istorie.

Van Andringa, W. (2007). Religions and the integration of cities in the empire in the second century AD: The creation of a common religious language. In J. Rüpke (Ed.), *A companion to Roman religion* (pp. 83–96). Blackwell Publishing Ltd.

Vernant, J.-P. (1990). ‘Εἰς Διόνυσος: The tragic paradox of the Bacchae’. In H. S. Versnel (Ed.), *Inconsistencies in Greek and Roman Religion, Vol. I* (pp. [pagini]). Leiden: Brill.

Vernant, J.-P. (1995). *Mit și religie în Grecia antică*. București.

Walsh, P. G. (1996). Making a drama out of a crisis: Livy on the Bacchanalia. *Greece & Rome*, 43(2), 188–203.

Wollmann, V. (1979). Monumente epigrafice și sculpturale din regiunea minieră Alburnus Maior – Ampelum. *Sargetia*, 14, 191–202.

Wollmann, V. (1985–1986). Un lucus la Alburnus Maior. *Anuarul Institutului de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca*, 253–298.

Zamfirescu, I. (1958). *Istoria universală a teatrului, vol. I: Antichitatea*. Ed. De Stat pentru Literatură și Artă.

Zahariade, M. (1976). Trupele de origine hispanică din Dacia. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 27(2), 473–494.